

D. KAPAČIAUSKIENĖ

ŽMOGAUS SOCIALINIS AKTYVUMAS IR DOROVĖ

Dorovės istorinio sąlygotumo idėja yra marksistinės socialinės metodologijos principas. Jis reikalauja ieškoti materialių dorovės istorijos prielaidų¹. Kadangi marksistinėje socialinėje metodologijoje šios prielaidos apibūdinamos ekonominės formacijos sąvoka, tai su visuomenės ekonominės struktūros kaita marksistinė etika sieja ir dorovės istorinę raidą. Gaunama dorovės istorijos loginė schema, analogiška ekonominių struktūrų schemai: vergvaldinė, feodalinė, buržuazinė, komunistinė dorovė². Ši schema atspindi dorovės tyrinėtojų pastangas surasti bendrus kuries nors epochos papročius, dorovinių vertinimų bei elgesio principus. Šias pastangas reikėtų vertinti palankiai. Tačiau nederėtų jų toleruoti tada, kai jos peržengia metodologijos ribas ir minėtoji schema laikoma adekvačia dorovės istorijos išraiška. Koks, pavyzdžiui, sąvokos „buržuazinė dorovė“ santykis su konkrečių visuomenių, turėjusių keletą šimtmečių istoriją, realia dorove, su doroviniais pakilimais ir nuopuoliais, su įvairiausiomis dorovės problemomis ir etikos teorijomis? Iškėlus šį klausimą, tampa akivaizdu, kad šią dorovės įvairovę determinuoja ne tik ekonominė struktūra, kad dorovė priklauso nuo daugelio kitų, neekonominio pobūdžio veiksnių. Taigi ekonominių struktūrų teorinis modelis nėra pakankamas metodologinis principas įvairiems dorovės istorijos aspektams tirti, o tuo labiau praktiniams dorovinio auklėjimo uždaviniams spręsti. Reikalingi nauji teoriniai instrumentai — tokios sąvokos, kurios nepretenduotų visuomenės struktūrinės analizės kalbą išversti į etikos kalbą, bet leistų paaiškinti žmonių elgesio bei visuomenės dorovinių problemų konkretų istorinį sąlygotumą. Tarybinėje etikos literatūroje įprasta istorinių dorovės struktūrų problematika ypač nepatenkina tų fi-

¹ „Visai priešingai, negu vokiečių filosofija, <...> mes remiamės tikrai veikiančiais žmonėmis ir iš tikrojo jų gyvenimo proceso kildiname ir ideologinių šio gyvenimo proceso atspindžių bei atgarsių išsivystymą. Net migloti vaizdiniai žmonių smegenyse taip pat yra būtini materialinio, empiriškai nustatomo ir su materialinėmis prielaidomis susijusio jų gyvenimo proceso sublimatai.“ (Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 20.)

² *Жр. Титаренко А. И. Структуры нравственного сознания.— М., 1974.*

losofų, kurie tiria kultūros, asmenybės, dorovinio auklėjimo problemas³. O apsiribojantiems šiuo principu kartais tenka atsidurti aklavietėje, kaip, pavyzdžiui, atsitiko V. Mežujevui. Kultūros istorinės raidos tyrimą sutapatinęs su gamybos būdo — kapitalistinio, socialistinio — aprašymu, su K. Markso sukurtais „kapitalo“, „darbo susvetimėjimo“ ir pan. teoriniais modeliais, jis negalėjo surasti specifinio („kultūrinio“) visuomenės raidos aspekto, kuris pateisintų pačios kultūros sąvokos vartoseną bei sudarytų jos metodologinį turinį⁴.

Kadangi dorovė yra individo ir visuomenės santykių apraiška ir kadangi šie santykiai yra daugiaspekčiai, tai ir dorovės istorinio sąlygotumo problematika yra sudėtinga. Šiame straipsnyje iškelsime vieną šios problematikos klausimą: kokios yra socialinės individo dorumo sąlygos? Keliant šį klausimą, turimos galvoje prielaidos, kad galimybę būti doram, t. y. turėti savo dorovines nuostatas ir elgtis pagal jas, žmogui teikia visuomenė ir kad šios galimybės nėra pastovios. Pažiūrėsime, ar šis suponuojamas ryšys tarp individo dorumo ir socialinių jo dorumo sąlygų yra dėsningas, vadinasi, ar galima sukurti jo teorinį modelį, kuriuo būtų galima pasinaudoti kaip metodologiniu principu, sprendžiant praktinius dorovinio auklėjimo klausimus.

Individo santykio su visuomene konkretų turinį sudaro žmogaus veikla. Vadinasi, žmogaus veikla gali būti laikoma individo ir visuomenės santykio materialios struktūros vienetu ir tyrimo objektu, o žmogaus veiklos sąvoka — tinkamu teoriniu instrumentu mūsų čia iškeltam klausimui gvildinti.

1. Žmogaus veiklos specifika

Veikla yra būtina ir svarbiausioji žmonių egzistavimo sąlyga, žmogiškumo apraiška, o jos tyrimas — būtina istorijos materialistinės sampratos prielaida⁵. Vadovaudamiesi šia prielaida, pirmiausia iškelsime klausimą, kaip ir kodėl kinta žmogaus veiklos turinys ir tikslai, kad vėliau galėtume pažiūrėti, kokia yra šios kaitos įtaka dorovei.

Apie žmogaus veiklos esmę ir specifiką yra tiek prirašyta, kad būtų neįmanoma čia bandyti nurodyti tuos darbus, kuriais remsis mūsų samprotavimai. Be to, tenka pažymėti, kad K. Marksas yra taip fundamentaliai išanalizavęs žmogaus veiklos esmę, jog dauguma filosofų darbų (bent jau tarybinių filosofų darbų) šiais klausimais tėra tik K. Markso koncepcijos įvairių aspektų plėtojimas. Ši pastaba neturi būti suprasta, kaip pastarųjų darbų sumenkinimas. Priešingai, ji reiškia, kad marksistinė žmogaus esmės koncepcija yra pakankamai visapusė, nuosekli teo-

³ Соколов Э. В. Культура и личность.— Л., 1972; Кемеров В. Е. Проблема личности ...— М., 1977; Проблемы гуманизма в марксистско-ленинской философии.— М., 1975.

⁴ Межуев В. М. Культура и история.— М., 1977, с. 124—176.

⁵ Žr. Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 16.

rija, kuri sėkmingai taikoma įvairioms šiuolaikinėms socialinėms problemoms spręsti. Todėl šiame straipsnyje nėra pretenzijų papildyti šią teoriją naujomis idėjomis. Čia tik priminsime tuos jos aspektus, kurie yra svarbūs mūsų iškeltai dorovės kaitos problemai.

Žmonės pradėjo skirti save nuo gyvulių, kai ėmė gamintis pragyvenimo reikmenis⁶. Vadinasi, antropogenezės esmę sudaro veiklos turinio kaita. Gyvulio santykis su gamta yra adaptyvnis: gyvulio veiksmus sąlygoja jų kūno sandara ir aplinka, ir todėl jo veiksmams tėra tik gamtos objektų sąveika, kurioje šie objektai prisitaiko vieni prie kitų ir tokiu būdu gali egzistuoti. Žmonių veikla, nors taip pat sąlygojama jų kūno, tampa *daiktiška*:⁷ žmonės keičia gamtą, gaminasi įrankius ir pragyvenimo reikmenis, taigi kuria naują objektyvią realybę. Dėl to žmonių veikla remiasi ne tiek jų kūno sandara, kiek gamtos procesų (veiklos objektų) dėsningumo pažinimu ir savo poreikių įsisąmoninimu, vadinasi, žmonių sąmone. Gamtos procesų ryšius žmogus pažįsta praktiškai juos atkurdamas specifinėmis žmogaus veiklos formomis — kultūros formomis. Žmogaus santykis su gamta nėra dviejų gamtos objektų sąveika, o *aktyvi*⁸ subjekto sąveika su savo veiklos objektu. Daiktiškumas ir aktyvumas yra neatskiriamos esminės žmogaus veiklos savybės: veikti pagal pažintą daiktą tvarką ir pasirinktą tikslą, išsivaduoti iš gamtos varžtų ir pačiam kurti materialias savo egzistavimo sąlygas, — tai ir reiškia „būti aktyviam“, arba „būti veiklos subjektu“.

Gamtos įsisavinimas kultūros formomis arba aktyvi daiktiška žmogaus veikla visuomet turi du aspektus: viena, ji yra žmonių materialinių gyvenimo sąlygų kūrimas ir, antra, ji yra žmonių bendravimo formų gamyba. Abu šie veiklos aspektai yra vienodai objektyviai sąlygoti, nes jie abu priklauso nuo ankstesnių kartų technologinės ir socialinės patirties, sudaiktintos materialiniuose ir dvasiniuose veiklos produktuose, socialiniuose santykiuose, visuomenės organizacijos formose. Ir abiem as-

⁶ Ten pat, p. 16.

⁷ Veiklos daiktiškumo sąvoką mes čia vartosime kita prasme, negu ją vartoja psichologai, kurie šia sąvoka pabrėžia refleksinių procesų priklausomybę nuo objektyvios tikrovės daiktų. Dėl to jie ir aukštesniųjų gyvūnų elgesį vadina daiktišku. (Žr. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М. 1977, с. 84—85).

⁸ Šią žmogaus (žmogaus veiklos, žmogaus pažinimo, žmogaus būties ir pan.) savybę konstatuoja, analizuoja, aprašo *visa* šiuolaikinė filosofija, kurios ištakas galime rasti Kanto, Dekarto filosofijose ir dar toliau. Įvairiais aspektais tiriama, ji gali būti išreikiama skirtingais teoriniais modeliais, pavyzdžiui, ji gali būti vadinama apriorinėmis suvokimo, intelekto ir proto formomis, tokiu būdu susiaurinant žmogaus aktyvumą iki pažintinės veiklos; gali būti vadinama fenomenologiniu pasauliu, norint fenomenologinės redukcijos būdu rasti žmogaus egzistencijos pradines prasmes ir tokiu būdu išvengti vienašališko žmogaus suschematinimo ir t. t. Vadinasi, kalbama apie labai bendrą ir iš principo nekvestionuojamą žmogaus savybę. Tačiau šiuolaikinės fenomenologinės, egzistencialistinės ir joms artimos žmogaus aktyvumo koncepcijos mūsų nepatenkina todėl, kad, išieities tašku imdamos individualų žmogaus būties aspektą, jos yra priverstos žmogaus aktyvumą ontologizuoti, apriorizuoti, suteikdamos jam pirmapradžio, savaiminio būties elemento statusą, drauge pašalindamos jo genezės problematiką, kurią kelti yra būdinga dialektinės materialistinės galvosenos mąstytojui.

pektais reiškiasi veiklos aktyvumas: žmonės ne tik reprodukuoja materialines savo gyvenimo sąlygas, socialines idėjas ir socialinius santykius, bet ir keičia juos pagal savo tikslus ir idealus.

Daiktiškumo ir aktyvumo sąvokos čia išreiškia atitinkamai žmonių veiklos objektyvumo ir subjektyvumo, visuomeniškumo ir individualumo vienybę: vadindami žmonių veiklą daiktiška, mes pasakome, kad ji yra priklausoma nuo ankstesnių kartų veiklos ir pati yra tolimesnis sudaiktinimo procesas; vadindami žmonių veiklą aktyvia, mes pabrėžiame subjektyvų, individualų, kūrybinį kultūros perėmimą (ne tik materialinį, bet ir dvasinį perėmimą, ne tik vartojimą ir atgaminimą, bet ir jos žmogiškosios esmės supratimą, pajautimą, vertinimą, pasireiškiantį, pvz., ir individo dorovine nuostata), kuriam pavadinti filosofijoje dar vartojama išdaiktinimo sąvoka.

Vadinasi, žmogaus aktyvumas nėra besąlygiškas, ontiškas, aprioriškas,— jį visuomet riboja ir sąlygoja veiklos daiktiškumas, t. y. socialinės žmogaus, kaip veiklos subjekto, reiškimosi sąlygos yra objektyvios. O veiklos daiktiškumas nėra tik žmogaus prisitaikymas prie išorinių jo egzistavimo sąlygų: daiktų ir socialinių santykių pasaulis įeina į individualią žmogaus būtį, sudarydamas jos socialinį turinį ir tokiu būdu įgydamas savo išraiškos formą— aktyvios žmogaus veiklos formą. Taigi žmogaus veiklos turinį visuomet sudaro šių dviejų jos aspektų santykis.

2. Žmogaus aktyvumo reiškimosi socialinių sąlygų kaita

Žmogaus veiklos daiktiškumo ir aktyvumo adekvatumas yra būtina žmogaus, kaip „individualios visuomeninės būtybės“, (K. Marksas) reiškimosi sąlyga. Šis adekvatumas gali būti įvairiai suprantamas ir aiškinamas,— tai priklauso nuo sprendžiamos problemos; mes jį taip apibrėšime: šie du veiklos aspektai yra adekvatūs, jei socialinio bendravimo (pvz., įvairių socialinių grupių, kurioms priklauso individas ir kurios yra „jo visuomenė“) normose sudaiktinta visuomenės patirtis ir individo vertybinės nuostatos iš principo sutampa. Veiklos daiktiškumo ir aktyvumo adekvatumas leidžia žmogaus veiklą vadinti universalia⁹. Žmogaus pasaulis (universumas) yra visuomenė, per kurios prizmę žmogus tegali pažvelgti ir į save, ir į visatą, o veikla yra universali, jei jos tikslai yra ir visuomenės, ir individo tikslų koncentruota išraiška, kitaip tariant, jei žmogui yra akivaizdus jo individualios būties socialinis sąlygotumas ir jo socialinės būties priklausomumas nuo jo individualios veiklos. Trumpiau: žmonių veikla yra universali, jei žmonės turi realias galimybes sąmoningai reikštis kaip savo socialinės būties subjektai.

⁹ Žmogaus veiklos universalumas kartais suprantamas kaip išprusimas, kaip siauro profesionalizmo priešybė, tarsi į mūsų laikus būtų perkeliamas Renesanso žmogaus idealas. Mes žmogaus veiklą vadinsime universalia ne profesine, o socialine prasme: universali— vadinasi, vienodai pasireiškianti visais savo socialiniais aspektais.

Šis adekvatumas realioje visuomenės istorijoje yra nuolat daugiau ar mažiau saugomas socialinio darbo pasidalijimo. Sudaiktinta žmonių veikla — materialinės gyvenimo sąlygos ir socialinio bendravimo formos — kaip objektyvių žmogaus egzistavimo sąlygų visuma įgyja tokį mastą, kuriam nebeprilygsta subjekto aktyvumas, — individo veiklos tikslai neaprečia visuomenės procesų ir tikslų. Tokia žmogaus veiklos turinio kaita tam tikra prasme gali būti pavadinta susvetimėjimu¹⁰, tuo būdu pabrėžiant tokią daiktiškumo ir aktyvumo disproporciją, kada sudaiktinta žmogaus visuomeninė esmė nesutampa su empirinės jo egzistencijos sąlygomis ir iškyla virš jos kaip svetima išorinė jėga, aprioriškai determinuojanti žmogaus aktyvumo ribas ir kryptį, kitaip sakant, kada objektyvios žmogaus egzistavimo sąlygos susidveina į nevienareikšmes asmenines ir visuomenines, o atitinkamai ir šio daiktiškojo žmogaus veiklos turinio reikšimosi formos susidveina į nevienareikšmį individualaus subjekto ir visuomeninio (vartojant nemarksistinių teorijų terminus, — transcendentinio, absoliutaus ir pan.) subjekto aktyvumą.

Objektyvūs šio proceso pagrindai, kaip yra parodęs K. Marksas, slypi visuomeniniame darbo pasidalijime¹¹. Nors visos visuomeninės veiklos daiktinis turinys visuomet yra tas pats — materialinės gyvenimo sąlygos ir socialinio bendravimo formos, — tačiau, kintant darbo pasidalijimui, šis socialinis turinys individo veikloje realizuojamas skirtingai. Kai darbo pasidalijimo socialinė forma yra prekiniai-piniginiai santykiai, gamybinė veikla nėra tiesioginė kiekvieno žmogaus egzistavimo sąlyga. Tiesioginė žmogaus egzistavimo sąlyga yra jo privati nuosavybė, kuri atlieka tarpininko tarp individo ir visuomenės vaidmenį, t. y. socialinio bendravimo formos vaidmenį. Todėl privati nuosavybė yra svarbiausias realus, žmogui gyvybiškai būtinas interesas. Visuomenė individui yra tarsi išorinis objektyvus faktorius, supantis žmogų lyg gyva ir paslanki siena, su kuria šis turi nuolat kovoti — pulti arba gintis. Individo ir visuomenės santykis reiškiasi kaip viena kitai svetimų jėgų santykis. Visuomenės požiūriu, šis santykis yra individų *valdymas* (žmogų valdo pinigai, valstybė, teisė, bažnyčia, ideologija), t. y. klasinės visuomenės socialinio bendravimo formos individui yra svetima realybė, kurios egzistenciniai poreikiai nesutampa su individo privačiu interesu. Individo požiūriu, šis santykis ir, atitinkamai, individo interesų turinys — tai šios svetimos realybės (materialinių gėrybių, politinės valdžios, idėjų etc.) *pasisavinimas*. Tokį individo interesą ir vadiname privačiu.

Vadinasi, *privati nuosavybė yra viena individo aktyvumo riba*. Trumpumo ir schematiškumo sumetimais čia neatsižvelgsime į tai, kad privačios nuosavybės sąvoka yra nevienareikšmė jau vien dėl ja pažymimo

¹⁰ K. Marksas „Ekonominiuose-filosofiniuose 1844 m. rankraščiuose“ žmogaus veiklos turinio kaitą apibūdina „darbo susvetimėjimo“ sąvoka. Susvetimėjimo sąvoka turi kiek platesnę prasmę, nes ji apima visus galimus darbo susvetimėjimo socialinius padarinius ir apraiškas.

¹¹ Žr. Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 28, 40, 54.

socialinio reiškinių istorinės kaitos. Pavyzdžiui, privati nuosavybė gali suponuoti asmeninį žmonių tarpusavio santykį (pvz., amatininko ir jo kliento) ir gali eliminuoti bet kokį asmeniškumą (pvz., darbininko ir kapitalisto santykis).

Žmogaus socialinis aktyvumas reiškiasi kaip privataus savininko aktyvumas, kaip pastangos įsigyti, turėti, kaupti, didinti nuosavybę. Šitokią žmogaus aktyvumą šiuolaikiniai filosofai, marksistai ir nemarksistai, sutartinai vadina daliniu, utilitariu, tariamu ir pan. Mes privataus savininko aktyvumą vadinsime utilitariu, jei jis reiškiasi kaip objektyvios tikrovės naudojimas, vadovaujantis tik ekonominio ir politinio efektyvumo kriterijais, o ne kaip laisvas kūrybinis universaliai žmogiškas santykis su sudaiktinta žmonių veikla. Privatus savininkas naudojasi sudaiktinta kitų žmonių veikla kaip daiktais, t. y. santykiauja su ja kaip su daiktų, o ne kaip su žmonių pasauliu. Vadinasi, privati nuosavybė ne tik apriboja individo aktyvumą, bet ir suteikia jam šiose apibrėžtose ribose tam tikrą kryptį: padaro žmogaus veiklą svetimos realybės pasisavinimo procesu.

Žmogus ne tik pasisavina svetimą realybę, bet ir kuria ją. Tačiau šis veiklos aspektas lieka žmogaus nesuprastas, nes jis išeina už privačios nuosavybės ribų. Sudaiktinta žmogaus veikla nėra jo privati nuosavybė, o yra visuomeninis jo veiklos produktas, yra sudaiktinta jo žmogiškoji esmė. Privati nuosavybė tėra tik pasisavintoji šio produkto dalis; pasisavinta ne universaliai žmogiškai, o turėjimo prasme. Dėl to prekiniai santykiai neleidžia žmogui suprasti, kad jis gali santykiauti su kitų žmonių sudaiktinta veikla kitaip negu tapdamas atskirtų nuo žmogaus veiklos daiktų savininku. Kartu ji neleidžia suprasti, kad praktinė veikla nėra tik prekių gamyba, kad ji yra žmogaus esmės, žmonių visuomenės kūrimas.

Dėl privačios nuosavybės žmogaus santykis su visuomeniniu veiklos turiniu ne tik neadekvačiai suprantamas, bet ir objektyviai jis yra su-svetimėjimo santykis. Socialinio bendravimo formos žmogui yra duotos, substancialios, pačios savaime vertingos. Susidaro iliuzija, kad ne žmogus jas kuria, o, priešingai, jos kuria žmogų — daro jį tam tikros socialinės padėties, tam tikros socialinės funkcijos žmogumi (pvz., senjoru, vasalu, vergu, senatoriumi, ministru ir pan.). Vadinasi, *žmogaus socialinė padėtis yra antroji jo aktyvumo riba*. Ji suteikia žmogui kompetenciją užsiimti tik tam tikra veikla, spręsti tik tam tikrus ir tiktai tuos, o ne kitus socialinius klausimus. Socialinės funkcijos apibrėžtas individo aktyvumas tėra tariamas, nes veiklos turinys ir tikslai nėra žmogaus pasirenkami, o yra šios socialinio bendravimo formos nustatyti, duoti. Žmogaus veikla šiuo aspektu yra objektyvizuotų, žmogui svetimų socialinio bendravimo formų funkcija. Žmogus, šią funkciją vykdydamas, faktiškai yra ne kūrėjas, o funkcionierius.

Socialinė funkcija yra darbo pasidalijimo susiaurintos ir bendravimo formose užfiksuotos žmogaus socialinio aktyvumo ribos. Dalies žmonių

(tarkime, viešpataujančios klasės) aktyvumas apsiriboja valdymo darbu, kitos dalies žmonių socialinio aktyvumo ribos — materialinių bei dvasinių vertybių gamyba. Vienu ir kitų žmonių veikla nėra universali (ji apsiriboja vienu iš nurodytų veiklos turinio aspektų), vienu ir kitų socialinis aktyvumas yra apribotas.

Visuomenėje yra ir tokių veiklos ir socialinio bendravimo formų, kurios gali praplėsti žmogaus aktyvumo ribas, sudarydamos galimybę, bent jau iliuzinę, jeigu ne realią, žmogui reikštis ne vien kaip apibrėžtos socialinės funkcijos vykdytojui, bet kaip visuotinių vertybių kūrėjui. Pavyzdžiui, tokia veikla gali būti meninė kūryba, kurios specifika leidžia menininkui jaustis kūrėju, išreiškiančiu savo pasaulėjautą, savo vertybines (visų pirma — estetiškes) nuostatas; mokslinė kūryba, kaip pažintinė veikla, kurios rezultatai turi visuotinių tiesų pobūdį, taip pat leidžia mokslininkui savo veiklą tarti esančią už socialinių institutų reglamento ribų: šiuo aspektu galima kalbėti ir apie religiją (apie mistinį tikinčiojo aktą, jeigu toks yra, o ne apie institucinę bažnyčios veiklą), apie neformalias socialines grupes, siejamas bendro tikslo, bendrų aplinkybių, asmeninių ryšių ir pan., — visi šie santykiai — tai žmogaus aktyvumas, pasireiškiantis už privačios nuosavybės ir socialinės funkcijos ribų.

Žmogaus socialinio aktyvumo ribos prasiplečia revoliucijų metu, nes revoliucija demistifikuoja socialinio bendravimo formas, — jos praranda substancialumo regimybę. Paprastai tariant, jos nebėra žmonių gerbiamos, nebėra laikomos vertingomis, teisingomis, amžinomis. Vadinasi, socialinio bendravimo formų svetimumas žmogui tada būna minimalus. Revoliucijų metu tenka kurti naujas socialinio bendravimo formas, ir šio proceso dalyviai pasijunta esą aktyvūs kūrėjai, tikrieji istorijos subjektai. Ši socialinio aktyvumo būseną palyginti trumpa ir tęsiasi tik tol, kol susiformuoja ir išgali naujos socialinio bendravimo formos, kurios savo ruožtu tampa svetimos žmogui ir dėl to substancializuojamos, sakralizuojamos. Vėl žmogus tampa socialinės funkcijos (kad ir kitos) vykdytoju.

3. Susvetimėjimas ir dorovė

Kokia žmogaus socialinio aktyvumo ribų kaitos įtaka dorovei?

Universali veikla yra natūralus¹² pirminis dorumo pagrindas, nes šios veiklos padariniai (jos daiktiškasis turinys) nėra žmogui svetima realybė, o yra pačių žmonių aktyvumo padarinys bei akivaizdi jų veiklos sąlyga, kurios vertingumas žmogui yra savaime suprantamas. Žmogus yra ir veiklos subjektas, ir jos tikslas: visuomenės gerovė yra pačių

¹² Kartais natūraliu dorumo pagrindu laikoma gamtinė žmogaus priėjimas. Pavyzdžiui, XVIII amžiuje Vakarų Europoje buvo madinga dorumą tapatinti su šitaip suprastu natūralumu. Tokiu atveju ignoruojami dorovės socialiniai pagrindai.

žmonių kuriama, ir ji yra žmonių asmeninės gerovės tiesioginė sąlyga: Veiklos visuomeninis ir asmeninis vertingumas nepriešpriešinami: visuomenės tikslai gali sutapti ir su asmeniniais elgesio motyvais, o individas gali jaustis asmeniškai atsakingas už savo elgesio padarinius. Taigi žmogus yra natūraliai doras. Individo santykis su visuomene yra asmeninio suinteresuotumo, asmeninės parėigos ir atsakomybės santykis.

Kai žmogaus veikla nėra universali, kai ji yra darbo pasidalijimo suskaidyta, žmogus vis tiek yra veiklos subjektas — žmonių veikla visada tikslinga. Bet jo veiklos turinys šiuo atveju yra kitoks — jis apsiriboja privačia nuosavybe ir tam tikra socialine funkcija. Vadinasi, veikla nėra universali, o yra funkcionali. Veiklos subjekto aktyvumas šiuo atveju pasireiškia tuo, kad žmogus kelia sau veiklos tikslus savo socialinės funkcijos rėmuose ir vertina objektyvias savo veiklos sąlygas bei jos pasekmes šių tikslų požiūriu. Vadinasi, žmogaus veiklos tikslai nėra universalūs, o yra daliniai. Funkcionalios veiklos daliniai tikslai visuomet yra utilitarūs: jų turinyje užfiksuoti materialiniai arba politiniai interesai. Vadinasi, utilitari veikla yra ne tikslas, o tik šių interesų tenkinimo priemonė. Žmogus adekvačiai suvokia tik savo veiklos utilitarumą. Jo veiklos universalūs socialiniai padariniai nėra akivaizdūs. Todėl savo veiklą žmogus vertina funkcionalumo, utilitarumo, o ne žmoniškumo požiūriu. Šitoks vertinimas nedaro žmogaus natūraliai doro, t. y. atsakingo už savo veiklos žmoniškumą: jis neteikia žmogaus elgesio motyvams dorovinio aspekto. Privati nuosavybė sudaro iliuziją, kad gaminamas ir vartodamas žmogus santykiauja ne su kitais žmonėmis, o su daiktais, todėl jo, kaip veiklos subjekto, atsakingumas šioje srityje ir negali būti dorovinio pobūdžio: nėra dorovinės atsakomybės daiktams, yra tik dorovinė atsakomybė žmonėms už savo elgesio žmoniškumą. Tas pats pasakytina ir apie žmogaus, kaip socialinės funkcijos vykdytojo, veiklą ir atsakingumą už jos padarinius: šio atsakingumo pagrindai nėra doroviniai (jie gali būti, pavyzdžiui, politiniai, teisiniai), todėl dorumo kriterijus šiai veiklai netaikomas.

Kadangi utilitari veikla pati tiesiogiai neteikia žmogui dorovinių elgesio motyvų, tai visuomenėje susiformuoja antriniai dorumo pagrindai — ideologizuotos elgesio normos ir tam tikra dorovinių vertybių sistema, kurios santykis su praktine žmonių veikla suprantamas atvirkščiai: atrodo, kad dorovinės vertybės yra aprioriškos, pirminės, pavyzdžiui, kad egzistuoja objektyvi gėrio idėja, dievo įsakymai, praktinio proto dėsniai ir t. t., kai faktiškai jos yra antrinės, išvestinės.

Abu — pirminiai ir antriniai — dorumo pagrindai funkcionuoja žmogaus sąžinėje, — tokia yra elgesio dorovinio motyvavimo specifika. Tačiau pirminiai dorumo pagrindai reiškiasi kaip elgesio žmoniškumo, socialinio solidarumo motyvai, kuriuos žmogus pats susikuria, vadovaudamasis visuomenės papročiais ir vertindamas savo veiklos galimus padarinius bei jų reikšmę kitiems žmonėms. Kitaip tariant, elgesio motyvas šiuo atveju suprantamas kaip konkrečių, žmogui aprėpiamų ir supran-

tamų aplinkybių sąlygotas vertinamasis sprendimas, kurį daro pats poelgio subjektas, vadovaudamasis asmenine atsakomybe prieš kitus žmones, kaip tam tikrų socialinių grupių (savos visuomenės) narius. O antriniai dorumo pagrindai reiškiasi kaip elgesio motyvai, žmogaus prisiimami iš pareigos elgtis atitinkamai aprioriniams, kategoriškai įpareigojantiems doroviniams principams. Todėl būtina pirminių dorumo pagrindų veiksmingumo sąlyga — universalus žmogaus socialinis aktyvumas, asmeninės priklausomybės saitais susiejantis individą su visuomene ir darantis jį asmeniškai atsakingą už savo veiklos socialinius padarinius¹³. Antriniai dorumo pagrindai yra veiksmingi, jeigu jie tampa žmogaus įsitikinimu, praktiškai siekiamu doro žmogaus idealu. O tai įmanoma tik su sąlyga, jei žmogaus empiriniam egzistavimui ir jo utilitariai veiklai svetimos dorovinės vertybės tampa savos, veikiant socialumo formoms, esančioms už utilitarios veiklos ribų. Tik taip doroviniai elgesio motyvai gali sėkmingai konkuruoti su utilitariais veiklos motyvais. Dorovės idealų įtaigumas — svarbiausia dorovinio auklėjimo sąlyga.

Pirminius ir antrinius dorumo pagrindus čia išskyrėme ne tik tam, kad parodytume, kaip nuo žmonių veiklos socialinio turinio skirtumų priklauso elgesio doroviniai motyvai, bet ir kad atkreiptume dėmesį į kai kurias visuomenės dorumo svyravimų ir dorovinio auklėjimo efektyvumo sąlygas.

Kuo labiau žmonių veikla yra utilitari, dalinė, tuo svetimėsnis šios veiklos tikslams yra jos žmogiškasis reikšmingumas, tuo silpnesnė dorovinė žmogaus atsakomybė už savo veiklos socialinius padarinius, tuo visuomenei reikalingesnės išoriškos, transcendentinės dorovinės vertybės bei dorovinis auklėjimas, kaip speciali ideologinio pobūdžio veikla. Ant- ra vertus, utilitari veikla, sąlygodama racionalistinį žmonių požiūrį į gyvenimo realijas, nuvainikuoja transcendentines dorovines vertybes ir kartu atima iš jų įpareigojančios galios pagrindus. Taigi panaikinama viena iš svarbiausiųjų dorovinio auklėjimo efektyvumo sąlygų — įtaigių dorovinių principų buvimas visuomenės ideologijoje. Susidaro prieštaranga padėtis: visuomenė praranda idealus tada, kai jie labiausiai jai reikalingi.

Tokioje visuomenėje atsiranda dorovinio smukimo požymių. Empirinė sociologija nurodo įvairius visuomenės dorovinių krizių apraiškos rodiklius, pavyzdžiui: visuomenės nuomonės bei papročių reguliuojančio poveikio individo elgesiui sumažėjimas, didėjantis nusikalstamumas, savižudybės, korupcija ir t. t.

Didėjantis dorovinio auklėjimo aktualumas kartu išryškina antrinių dorovės pagrindų galios ribas: vis dėlto utilitari veikla yra materiali

¹³ Šią mintį patvirtinančiu argumentu galima laikyti ir socialinės psichologijos tyrinėjimų išvadą apie būtinas sėkmingo asmenybės reikimosi socialines prielaidas: žmonių veikla ir bendravimas be objektyvaus tikslingumo turi turėti žmogui ir subjektyvią, asmeninę prasmę, turi būti pergyvenama kaip tam tikras savojo „aš“ aspektas: priešingu atveju veikla negali būti laikoma „sava“. (Žr. Кон И. С. Открытие «Я». — М., 1978, c. 84).

jėga, o doroviniai motyvai tėra idealiai programuojamos pastangos „įveikti“ dvasiškai šią materialią jėgą, pastangos sužmoginti socialinius santykius ne materialiai, o dvasiškai, idealiai. Šios pastangos, žinoma, gali būti efektyvios — gali paskatinti žmones elgtis dorai, tačiau jos negali sumažinti objektyvaus visuomenės ir individų interesų svetimumo, griaušančio pirminius dorumo pagrindus.

Išvados

1. Natūralus pirminis dorumo pagrindas ir objektyvi visuomenės dorumo sąlyga yra žmogaus socialinis aktyvumas, kaip universali žmogaus veikla. Esant šiai sąlygai, individualūs elgesio motyvai ir papročiuose fiksuojama visuomenės nuomonė nėra iš principo konfliktiški dalykai ir todėl dorovės problemos nėra ideologinės veiklos dėmesio centre.

2. Susvetimėjus socialiniams santykiams, žmogaus veikla yra ribota, vertinama, remiantis utilitarumo, funkcionalumo, o ne žmoniškumo kriterijumi, ir dėl to negali būti natūralus dorumo pagrindas. Utilitarios veiklos motyvams stokojant dorovinės atsakomybės, ypač svarbus dorovinis auklėjimas ir ideologų dėmesys dorovės problemoms, o svarbiausias uždavinys — surasti tokius idėjinius dorovės pagrindus, kurie savo veiksmingumu pranoktų utilitarius elgesio motyvus.

3. Kraštutinis socialinės veiklos utilitarumas (jis gali būti laikomas didžiausio susvetimėjimo rodikliu) bei veiksmingų dorovinių idealų stoka sąlygoja visuomenės dorovės smukimą, o tai savo ruožtu galima laikyti visuomenės vidinio irimo požymiu.